

УДК 393.95(=161.2)+821.161.2'06-1

DOI 10.35433/PhilosophicalSciences.2(96).2024.46-57

ОБРЯД ВОДІННЯ КУСТА ЯК ПРОЯВ КУЛЬТУ ПОМЕРЛИХ НА ПОЛІССІ

І. В. Рачковська*

У статті розглянуто розвиток культу померлих на Поліссі через обряд Водіння куста, а також здійснено аналіз подальшої асиміляції культу померлих у релігійну свідомість спільнот Полісся, що виражається через аспекти менемпсихозу, культу предків, аграрних культів та інших народних вірувань. У ході дослідження проаналізовано та окреслено основні аспекти культу померлих, його розвитку в контексті релігійної свідомості східноєвропейських народів, безпосередньо спільнот, що приналежні до культурно-географічного ареалу Полісся, взаємозв'язок культу і соціуму, основні прояви у соціальному побутуванні спільнот через обрядовість на прикладі збереженого до сьогодні обряду Водіння куста, який щороку практикується в с. Сварищевичі Сарненського району Рівненської області та містить достатню кількість релігійних ритуальних сегментів, які й сьогодні використовуються у побутовій практиці поліщуків. Виявлено також основні недоліки зазначеного підходу: хибна та обмежена вибірка об'єкту дослідження, як винятково етнографічна, історична, археологічна, не врахування специфіки об'єкту дослідження, як релігійного, що стосується саме релігійної свідомості суспільства, логічно некоректна телеологія. У цьому контексті проаналізовано перспективні напрями подальших досліджень, які передусім обумовлені акцентуацією зазначеної проблематики на соціальному компоненті релігії. Це, з одного боку, створює передумови дослідження поведінки спільнот щодо віднайдення елементів релігійних у світських, а з другого, – сприяє мирному співіснуванню, культурному розмаїттю, а також почуттю злагоди і єдності під час суспільних занепокоєнь.

Ключові слова: культ померлих, смерть, релігійна свідомість, обряд Водіння куста, менемпсихоз, аграрні культури, народні вірування Полісся.

RITE OF DRIVING THE BUSH AS A MANIFESTATION OF THE CULT OF THE DEAD IN POLISSIA

I. V. Rachkovska

The article examines the development of the cult of the dead in Polissia through the ceremony of driving the bush, and also analyzes the further assimilation of the cult of the dead into the religious consciousness of the communities of Polissia, which is expressed through aspects of menempsychosis, the cult of ancestors, agrarian cults and other folk beliefs. In the course of the study, the main aspects of the cult of the dead, its development in the context of the religious consciousness of the Eastern

* Ірина Рачковська / Iryna Rachkovska, аспірантка кафедри філософії та культурного менеджменту (Національний університет "Острозька академія", м. Острог, Україна)
bakovetskaira@ukr.net

ORCID: 0009-0002-9528-2727

European peoples, directly of the communities belonging to the cultural and geographical area of Polissia, the interrelationship of the cult and society, the main manifestations in the social life of communities through rituals on the example of the preserved until today, the ceremony of driving the bush, which is practiced every year in the village. Svarytsevichi of the Sarna district of the Rivne region and contains a sufficient number of religious ritual segments that are still used in the domestic practice of people in Polissia. And the main shortcomings of the mentioned approach were also revealed: incorrect and limited sampling of the object of research, as exclusively ethnographic, historical, archaeological, failure to take into account the specificity of the object of research, as a religious one, which specifically concerns the religious consciousness of society, logically incorrect teleology. In this context, new horizons for further research are analyzed, which are primarily due to the accentuation of the mentioned issues on the social component of religion. This, on the one hand, creates prerequisites for researching the behavior of communities to find religious elements in secular ones, and on the other hand, promotes peaceful coexistence, cultural diversity, as well as a sense of harmony and unity during social unrest.

Key words: *the cult of the dead, death, religious consciousness, the ceremony of driving the bush, metempsychosis, agrarian cults, folk beliefs of Polissia.*

Постановка проблеми. Культ померлих є одним із первинних культів, що ліг в основу багатьох релігійних систем, пов'язаних із безсмертям душі та метемпсихозом. Архаїчне середовище Полісся зберегло і до наших днів окремі ритуали народних вірувань, що стосуються культу померлих у його первинній ідеї – сприйняття померлого як частини спільноти, роду у формі матеріальних перевтілень, залучення до способу життя через сезонність та періодизацію його впливу на життєдіяльність громади, що відбувається через збережені ритуальні дії, зокрема, обряд Водіння куста.

Метою статті є аналіз розвитку культу померлих на Поліссі через ритуально-обрядові прояви, зокрема, обряд Водіння куста.

Ступінь наукової розробки теми. Для загального аналізу проблематики культу померлих важливими є дослідження зарубіжних вчених М. Еберта і З. Фройда стосовно соціально-інстинктивної складової смерті як явища, а також М. Марсея і А. Тойнбі – про соціальну поведінку живих щодо померлого та роль культу померлих у багатьох соціальних процесах. Серед українських дослідників дотичними до теми культу померлих та релігійної форми відношення живих до померлих є напрацювання І. Огієнка, Т. Гримич, О. Предко, Ф. Колесси, А. Дмитренка, Н. Ковальчук. Вони, зокрема, здійснили

й аналіз зазначеної проблематики в культурно-географічному середовищі Полісся дослідженні культу померлих в контексті обряду Водіння куста були опрацьовані польові дослідження регіональних етнографів – С. Китової., В. Ковальчука., Ю. Рибак., А. Українець та власні матеріали польових досліджень авторки.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну основу статті склали такі підходи й методи дослідження: аналітичний, порівняльний, інтерпретативний, прогностичний, структурний та класифікаційний. Дослідження виконувалось з урахуванням релігієзнавчих принципів світськості, неупередженості, прагматичності.

Невирішені завдання, зазначені у статті. Проблематика аналізу культу померлих є однією з найбільш дискусійних тем релігієзнавства як науки, оскільки питання ритуальності та обрядовості в межах культу померлих часто вважається ледь не риторичним і в науковому аналізі апелює до етнографії, історії, археології. Дослідження соціалізації померлих в контексті цієї проблематики є спробою цілісно обґрунтувати аспекти релігійної свідомості спільноти, в якій проводяться обрядові дії пов'язані з культом померлих, тим самим порушуючи зазначену проблематику в контексті синтезу вірувань та релігійних нашарувань мешканців Полісся.

Актуальність дослідження полягає у недостатній висвітленості регіональних проявів народних вірувань в контексті культу померлих, а також аналізу зазначеної проблематики безпосередньо в культурно-географічному середовищі Полісся, де зберігається та реалізовується система обрядодійств, пов'язаних із культурою померлих, зокрема – обряд Водіння куста. Крім цього, чітке розуміння недоліків сприяє окресленню подальших перспектив дослідження культу померлих на Поліссі та релігійної свідомості щодо синтезу культур, що відповідає антропологічним завданням.

Дискусія та результати. На Поліссі й до сьогодні в контексті культу померлих зберігається таке релігійне явище, як обряд Водіння куста. З 2018 року традиція обряду включена до переліку елементів Нематеріальної культурної спадщини України при Міністерстві культури та інформаційної політики України, а це означає, що традиція визнана місцевою та українською громадою, як "жива".

Перші згадки про зазначений релігійний обряд містяться у "Софійському першому літописі" [під роком 6753]: "...ни поклонися кусту ни идоламъ ихъ..." А пізніше і в "Іпатьївському літописі" [під роком 6758]: "...приходяшія цари, и князи и вельможѣ, солнцю і лунѣ иземли, дияволу и умершимъ въ адѣ отцемъ ихъ и дѣдомъ и матеремъ, водящее около куста поклонятися имъ". Варто зауважити, що Куст зберігся до нашого часу лише у межах етнографічної Пінщини. В Україні ареал цього дійства поширюється на села Зарічненського та частково Дубровицького і Любешівського районів, проте до наших днів повноцінно обряд відтворюється лише у селі Сварицевичі Дубровицького району Рівненської області [9: 67–73]

Обряд проводять на 50-й день після Великодня, на свято Трійці (П'ятидесятниці). У перший день Трійці мешканці села йдуть на цвинтар і прикрашають могилки лепехою та кленовим гіллям. Там же переважно

старші жінки "викликають на розмову" своїх родичів – у формі плачу-речитативу виражають жаль за померлими, розповідають їм про найважливіші події минулого року – "голосять". Обряд Водіння куста триває три дні, участь у ньому беруть лише жінки та дівчата. Вони збираються у лісі і вбирають (кличуть) у кленове гілля дівчину. За крайку затикають гілля дерев, лепеху, а на голову одягають вінок, сплетений з кленового листя, квітів, так, щоб дівчина нагадувала справжній кушт. Кустовий гурт обходить оселі і співає величальні кустові пісні. Завершується обряд "Водіння куста" за селом на полі, де обрядова зелень дівчини-"куста" розбирається, розривається на частини та, як символ родючості, викидається "на врожай". Окремі гілочки з "куста" приносять додому й розкидають по городу.

Загалом культ померлих можна охарактеризувати як пропедевтику до філософії антропоцентризму, адже в його основі лежить ідея безсмертя, величі та могутності людини, її можливість впливати на долю наступних поколінь, земне життя та нащадків, їх добробут і здоров'я у будь-якому вимірі, формі та часопросторі. Цей культ має підґрунтя людської безкінечності, а смерть, згідно такої філософії, є лише засобом для набуття нової сутності, адже та матеріальна оболонка, в якій певний період перебуває душа, зношується, деформується й знищується, втрачає форму. Метою життя, на думку З. Фрейда, є смерть. При цьому він зазначає, що неживе існувало перед живим і, мало того, за його словами, – принцип насолоди, певно, слугує первинним потягам до смерті [19: 42]. Проте ідея безсмертя не є новітнім явищем. Вона вперше сформувалася та почала розвиватися у європейській філософії в період Античності завдяки Піфагору в контексті його теорії метемпсихозу – переродження душі, що триває вічно.

У первісної людини не існувало самої відмінності душі і тіла, а культ людського безсмертя спочатку зовсім не був пов'язаний з вірою в душу та її

посмертне існування. Так само не було і страху перед померлими, бо інакше люди не ховали б своїх мерців поблизу житла або в самому житлі. Власне, первісна людина не помічала взагалі моменту настання смерті й померлого продовжувала вважати ще живим, а тому й продовжувала піклуватися про нього [4: 28–38]. Швидше всього, культ померлих і є найбільш ранньою формою культу взагалі, і залишається протягом тривалого часу чи не єдиною його формою. Навіть християнство включило у свою ідеологію культ мертвих – з одного боку, в центрі стоїть ніби вчення про душу людини, про її потойбічну долю, турбота про її порятунок. А з другого боку, одним із важливих догматів ортодоксального християнства є віра у "воскресіння мертвих", що передбачає буквально оживлення тих, що перебувають у могилах: "Істинно, істинно кажу вам: Наступає година, і настала уже, коли мертві почують голос Сина Божого і, почувши, оживуть" (Івана 5:25).

Міфологізація покійного відштовхувалася від основних засад його смерті – форма, зміст, ідея: "правильна", "чиста", "своя", "хороша" або "неправильна", "нечиста", "не-своя". Саме така класифікація визначає посмертну долю небіжчиків. Померлі такими різними смертями мають різні форми відносин та соціальні ніші в контексті загальних взаємовідносин між живими і померлими. Відповідно ці відносини сформували обрядову традицію, що відображала форми відношення до покійних. Відомо, що "нечистих покійників" хоронили поза межами загального кладовища, як місця поклоніння і шанування предків. Так, від Шкодич Уляни Федорівни, 1926 р. н., жительки с. Карасин Сарненського району Рівненської області, було зафіксовано традицію поведінки з таким покійником: «Такіх, що вбілі, або топілі – то калі, а такіх, що давяться – то за оплотом. І колись, як я з бабою, бо матери я мало пам'ятаю, почті шо й ні – то як ідем з поля, да йдем, то баба несе рузку якусь ізломить чи палку і кідає: "Ето тобі подарок", – на

той курган, де в нас там був, який пуд плотом лежав, на кладбіщі, да під кладбіщем – то вже як ідем, то вже баба несе палки якоїсь кусок, несе: "Ето тобі подарок", – і кідає, там куча така» [14].

"Чисті" покійники ж формують ідею культу предків – саме такі померлі займають у слов'ян місце богів, як покровителів, яким теж потрібна жертва у вигляді ритуалів, задовбрювання, прояви пошани і поклоніння. Міфологія східних слов'ян була мало розвинена, і не мала такої поліфонії та системності, як, наприклад, грецька чи римська [6: 84]. Це пояснюється тим, що у слов'ян збереглася найбільш рання форма культу, як такого – культу померлих, що виникла на неусвідомленні смерті як явища, і подальшому уявленні померлого частиною свого середовища. Живі, керуючись страхом залишити напризволяще, ставилися до померлого як до хворого, відповідно піклування про нього було особливим. Згодом, в контексті формування уявлення про відмінність мертвих від живих, про душу і загробне життя виникає культ предків, про яких піклуються, чекають покровительства та захисту. Такий культ наділяється розумінням певного приватного родинного устрою – його традицій, побуту, обставин тощо. Наші пращури не могли уявити життя без людського соціуму, божества мали винятково пантеїстичний характер – вони були творчою та надихаючою енергією всього живого; але долею людей могли керувати винятково їм подібні і не важливо, у якій формі буття вони перебувають. Тому духовне ество померлих предків мало здатність бути всюдисущим, адже охоплювало ареал перебування усіх трьох вимірів – так званого вищого божественного простору, світу підземного та реального виміру, де перебувають їхні нащадки.

Найбільш тривалим періодом перебування померлих серед людей на Поліссі вважається період Зелених свят, адже сама «зелень» в значенні рослинності є уособленням переродження померлих у рослин. Такі уявлення сформувалися через синтез

культу предків і аграрних культів в контексті сезонного помирання – воскресіння природи. Це пов'язано із хліборобським періодом – зерно, яке поховане в землю, воскресає і має нове життя, – в контексті Літніх свят, які формувалися навколо хліборобської діяльності. У фольклорі українців спостерігаємо душу в образі рослини, які проростають із могил квітами, перероджуються в дерева [17: 29].

Так, в українських казках та легендах знаходимо багато архетипних прикладів переродження матері у плодоносну рослину. Наприклад, казка про матір, яка стала яблунею, грушею чи вишнею – апелювання до дітородної-плодородної функції особи, якою вона володіє навіть у іншій формі свого матеріального перебування [6: 58–59]. Зокрема, серед спільнот громад північних регіонів Рівненської області до сьогодні існує обряд "задобрювання" та "залякування" фруктових дерев для плодючості. Це своєрідний міфологізований акт вимоги щодо померлих представника роду, в значенні, "ким би він не був" і "де він не був би" виконувати свою функцію для добробуту живих родичів.

Кривко Наталія Соломонівна, 1972 р. н., мешканка с. Городець Сарненського району Рівненської області розповіла про те, що в їхній громаді й до цього часу щороку на Святвечір здійснюють обряд "задобрювання" яблунь і груш, який полягає в обв'язуванні плодівих дерев солом'яними перевеслами (крутеньями). Але перед тим як обв'язати, потрібно було оббити кожне дерево мішком, в якому мали бути печені домашні пироги та кільце ковбаси (припускаємо, що це символи рослинного і тваринного достатку у господарстві). При цьому обов'язково примовляли: "Роди груша грушок мішок, а як не будеш родити, то буду тебе мішком бити" – якщо це була груша. Оббиваючи яблуню, промовляли: "Роди яблуня яблук мішок, а як не будеш родити, то буду тебе мішком бити". Такий ритуал доручали дітям, що на нашу думку, символізувало зв'язок матері-дерева із живою дитиною свого

роду, таким чином сприяє її розположенню на основі архетипу материнського інстинкту [15].

На Поліссі й сьогодні існує ритуал метемпсихозу померлих за допомогою живих, який несе символізм архетипів єдності живих і мертвих родичів – символічне перевтілення потойбічної сутності у живого представника роду в контексті синтезу двох культів – аграрного культу та культу предків [3: 14 – 18]. В контексті інтерпретативного підходу до аналізу проблематики соціалізації померлого в контексті культу померлих це означає імплементацію народних вірувань, первинних релігійних систем у спосіб життя, що підсилює культурну сталість спільноти Полісся. Обряд Водіння Куста відповідно проводиться в контексті Літніх свят – на дев'ятий тиждень після Великодня, в день П'ятидесятниці, Трійці, Зелених свят, завершуючи тиждень Русалій, який відмічали слов'яни в межах відповідних обрядодійств, приписів та заборон. Свято символізувало весняно-літній перехід, тому сезонний обрядовий період, пов'язаний з поминанням померлих, ідентифікувався з відродженням, поновленням, воскресінням [1: 373–377]. За формою проведення і структурою обрядодійств він нагадує обряд Проводу русалок, який раніше також широко побутував у багатьох регіонах Полісся, зокрема, донедавна він проводився у селах Роз'їждже Чорнобильського району та Денисовичі і Буда Радинська Поліського району, а раніше – у значній частині Гомельської області і порубіжних районах Брянської, Чернігівської, Житомирської областей. Але ідея обряду Проводу русалок – це вигнання представника потойбіччя із середовища живих – за село, в ліс, до води, на кладовище [10: 199]. А обряд Водіння Куста має протилежну ідею – введення в середовище живих померлих предків. На це вказують емоційне, позитивне поводження з головним персонажем ритуалу – Кустом, від якого чекають насамперед добра в цілому, а не чогось конкретного,

як у магичній дії, і при цьому виявляють знаки його шанування. Це проявляється через підношення символічних жертв та пісні, у яких вказується на незвичайні особливості Куста". Схожим за ідеєю є полтавський обряд поклоніння померлим – обряд "тополі" [6: 293]. Це свідчить про спільне слов'янське коріння уявлень про способи вшанування культу померлих та ідею рослинного переродження.

Ідея метемпсихозу померлих через рослинні форми простежується у традиції присутності самого рослинного сегменту на персонажі. Звичай прикрашати до Трійці свіжою зеленню оселю, господарські споруди, подвір'я є спільним для усіх слов'ян і добре відомий на території Полісся. Згідно народних уявлень з принесенням до помешкання зелені, до живого роду приходять померлі предки. Варто зазначити, що подекуди таку обрядову зелень називали "май" – часто період відведений для померлих, припадає на травень, май-місяць, наприклад, Навського великодня (четвер на Великодньому тижні). Період Русалій, як культу померлих характерний не лише для слов'ян. Сама назва пішла від латинської назви аналогічного римського свята померлих, яке відзначалося 23 травня – Dies rosae чи Rosalia, що дослівно перекладається як "Свято рож" (*новогрецьке* rousalia, *ст. сл.* Русалія) [6: 294]. У Стародавньому Римі під час святкових заходів на честь померлих одним із атрибутів були вінки з троянд (*лат.* rosae). Інша назва цих святкувань – "дні троянди" (dies rosae). Ідея метемпсихозу померлих через рослинний культ, структура обрядів їх вшанування та ритуалів задобрення простежуються у заходах в межах Дня мерців, *исп.* El Día de Muertos, яке святкують мексиканці – його почали відзначати на території сучасної Мексики ще за часів таких автохтонних народів, як ольмеки та мая. За часів імперії ацтеків свято, схоже на День мерців, святкувалося на дев'ятому місяці ацтекського календаря, яке припадає на сучасний серпень. Ацтеки святкували його цілий місяць, під час

котрого вшановувалася Міктекакіуатль – богиня мерців. Простежуємо також символізм цього періоду – дев'ятий місяць, як уособлення завершення терміну вагітності жінки, народження нового життя, що поєднується з відведеним періодом для мертвих. Така ідея синтезу двох протилежних процесів – народження і смерті, виступає предметом сприймання їх як невід'ємних елементів однієї сутності – буття. Обов'язковою рослинною атрибутикою цього свята є "Квіти мерців" (*исп.* Flor de Muerto) – чорнобривці. Отож, спостерігаємо обов'язковий рослинний сегмент в контексті періоду, присвяченому мертвим, як зооморфний символ реінкарнації померлих в контексті культу предків, – вони періодично повертаються у світ живих, навідуються до родичів, тримають зв'язок через циклічні дії своєї смерті та воскресіння саме у рослинній формі [7].

Головний персонаж обряду – Куст, хоча "одягнений" повністю у листя клену, лепехи та іншу зелень, притаманну географічним особливостям Полісся, але не є рослиною. Лексема "кущ" використовувалася для позначення сім'ї, соціальних зв'язків, сукупності однорідних предметів, групи. В мовній системі автохтонного населення цього регіону та у ширших межах Західного Полісся для позначення рослини існує інша лексема – корч, корчі. Відповідно куст символізував втілення померлих одного роду чи двора, тому Куст водили не просто від хати до хати, а в першу чергу по будинкам своєї родини. Існування такої форми соціального устрою, як дворище, яке було поширене на Поліссі, як форма сімейно-родової організації зберігалася досить довго. У XVI – XVII століттях дворище складалося зазвичай із 2-4 сімей (в окремих випадках до десяти сімей). Глави окремих сімей були кривими родичами, а один із них був главою дворища, часто найстарший. У минулому кровно-родинні відносини домінували, тому дворичне землеволодіння спочатку було

землеволодінням родичів, які вели самостійно своє патріархальне господарство, дивилися на себе як на власників землі, що їх обробляють" [2]. Виходило, що в обряді Водіння Куста символічно поєднувалися дві частини роду – "чисті" померлі предки роду, представлені головним персонажем, вбраним у зелень, і живі нащадки роду по чоловічій лінії, яких представляв господар будинку, зустрічаючи обрядову церемонію з дарами.

Особливістю цього обряду є гендерне правило – водити куста мають право лише особи жіночої статі. Повертаючись до інтерпретативного та прогностичного підходів в аналізі проблематики про продовження обряду та його ідеї, зазначимо, що традиція обряду жодним чином не порушує гендерну політику спільноти, а, навпаки, сприяє почуттю злагодності, мирного співіснування та культурного розмаїття. Жителька с. Сварицевичі Сарненського району Рівненської області Чудінович Ніна Васиївна, представниця родини носіїв-практиків традиції обряду Водіння Куста, розповідає, що цю роль найчастіше виконувала дівчина шлюбного, дітородного віку. Раніше це часто була сирота, яка, за народними уявленнями, мала своєрідний "кредит довіри" від потойбіччя, де знаходилися її батьки та мала найбільшу милість від Бога [15]. Це своєрідне уособлення жіночого ества, як родильного архетипу, що носить на собі рід, акумулює можливість нового народження та єднання померлих членів свого роду.

Іншим прикладом ритуалу носіння на собі роду ми розглядаємо традиційний вінок із квітів – традиційний елемент обрядовості як ворожіння незаміжних дівчат, так і атрибут весільного вбрання нареченої. Аналогом є побутування і до сьогодні у жінок китайського племені мяо ритуальних перук з волосся померлих предків: "Носити волосся покійних предків – давня традиція Мяо. Волосся є головною цінністю всього роду. Кожна жінка збирає своє волосся в перуку, яку потім передає доньці – і так відбувається з покоління в

покоління" [12]. Вирогідно, що аналогічне ритуальне сакральне значення має традиція носіння вінка на голові в українській культурі, яка формується, очевидно, ще за часів матріархату в період землеробства. Заміжні жінки не мали права одягати вінок, очевидно через те, що ставали частиною іншого роду або набували статусу предка, який згодом поповнить пантеон душ у вінку наступного покоління.

Основною характеристикою самого персонажа Куста є його нетипова для решти учасників обряду поведінка "Куст "нэ спывав, только він оно ходыть мовчком"» (Бродниця Заріченського району) [16] – абстрагування від реальних подій, мовчазність, абсолютно ідентифікація із зеленим кущем, адже основною вимогою було не прикрашання персонажа, а повна заміна його людського образу на рослинний. Ми бачимо, що саме таким мовчанням представлена поведінка потойбіччя, яке люди не могли чути та бачити, окрім тих, що мали право.

Тут слід звернути увагу на аспект воз'єднання головної учасниці дійства – кустянки із рослинністю, якою, згідно традиції, повністю перекривало її людську подобу, трансформуючи його у рослину [3: 14 – 18]. Розглядаючи такий аспект цього явища, припускаємо, що зелень, яка покривала Куста, уособлювала частини його тіла, що мають використовуватися для подальшої жертви землі, адже в кінці обряду куста виводять на поле, де він знімає із себе і розкидає цю зелень по землі. Якщо апелювати до трактування Моссом Марселем таких дій як жертви, то виявляємо, що вдихнути в неї (в землю) божественне життя або активізувати життя, яке потенційно ця земля має, у цьому випадку, не йдеться про усунення сакральних властивостей. Навпаки, цю властивість необхідно повідомити землі. Тому у дійства такого типу обов'язково входять процедури встановлення прямого чи непрямого зв'язку. Потрібно закріпити у ґрунті дух, що запліднює її. Кхонди, щоб забезпечити родючість ґрунтів, приносили людські жертви. Частини

тіла ділилися між різними групами та закопувалися на полях. В інших місцях землю кропили кров'ю людської жертви" [8: 24].

Жертва – важливий елемент також і для розвитку та підтримки культу померлих. Первісним видом жертвопринесення є "годування" небіжчиків та постачання їх усім необхідним. Саме тому із померлим у могилу клали те, чого він потребував за життя: їжу, одяг, зброю і т. п. На цій основі згодом розвинулися й інші, складніші жертви духам та богам. Культ померлих передбачає жертву, що є аналогом поведінки щодо богів. Початком релігійного культу було те, що людина стала задобрювати вищі сили свого оточення, щоб не робили їй шкоди. У Літописі 980 року зазначено, що коли князь Володимир розпочав князувати в Києві, то поставив ідоли своїм богам, і "жряху (приносили жертви) їм; наричюче ї (їх) боги [13]. До богів приходили подякувати їм за зроблене або попросити ласки в будучом, а то й погадати. При жертвах були певні ритуальні словесні формули й пісні, бо жертва завжди пов'язана із ритуальними текстами. Заупокійні дари – жертвопринесення, обумовлені аспектом суспільного буття людини глибокого минулого.

Поводження з тілами померлих привело вже на початку верхнього палеоліту до утворення стійких похоронних традицій. Із поминальною традицією пов'язана не лише практика безпосередньо могильних дарів – жертв у вузькому значенні слова. Сюди ж відноситься, наприклад, жалоба, що накладається на родичів та близьких друзів померлого. Вони утримуються протягом якогось часу від розваг, певних видів їжі, носять особливий одяг і т. п. [18: 436]. Тому і до сьогодні покійнику у труну кладуть його речі, які використовувалися при житті, або нове, куплене спеціально "на смерть", щоб на "той світ" йти з усім новим, як на свято. Згідно уявлень слов'ян про перебування померлих у потойбіччі – вони мають такі ж потреби в одязі, їжі, грошах, як і живі. Слід зазначити, що

головний персонаж – Куст, як і решта померлих представників роду, вимагає офірного ставлення – просить все, що потрібно людині. Тексти кустових пісень, де чітко простежується ідея прохання жертви:

"...А в нашого Куста ручки-ніжки невеличкі,
треба йому, треба панчішки,
черевички.

А наш Куст поїде та й до батенька в гості,

Треба йому, треба черевички на помості"

або

"Вийди, господарю, із нового покою,

Винеси Кусту та хоч півзолото" [16].

Стародавня людина і кроку не могла ступити, не задобривши попередньо надприродну істоту. Будь-яка зміна в житті, будь-який перехід повинен був відбуватися за певною схемою, в іншому випадку бажаний результат був би недосяжним [5: 230–233].

Окрім задобрювання народні уявлення про продовження існування після зміни онтологічного статусу і перенесення усіх позитивних справ, потреб, клопотів у загробне існування обумовили страх перед померлим через завдані йому при житті кривду, образу, або ж порушення клятви. У містичній свідомості такі огріхи неодмінно мають «компенсуватися» з боку померлого, тим паче що душа, яка покинула тіло, стає вільнішою і наділеною магічними силами [5: 117]. Тому З. Фройд уважав причиною таких уявлень приховані докори як базовий психічний механізм: "Якщо ми припустимо, що почуттям примітивних людей амбівалентність притаманна в такій самій високій мірі, в якій ми її на підставі результатів психоаналізу приписуємо хворим нав'язливістю, то буде цілком зрозуміло, що після важкої втрати стає неминучою така сама реакція проти прихованої в несвідомому ворожості, яка в невротиків доводиться нав'язливими докорами. Ця ворожість, яка болісно відчувається в несвідомому як задоволення з приводу смерті у примітивної людини набуває іншої конотації, вона її відкидає, відносячи її

до об'єкта ворожості, до небіжчика. Цей процес, що часто зустрічається у патологічного і нормального душевного життя, ми називаємо проекцією. Той, хто залишився в живих, заперечує, що у нього коли-небудь були ворожі душевні зрушення проти любого небіжчика, та тепер такі почуття є в душі померлого, і вона постарається виявити їх протягом усього періоду жалоби" [20: 72–73].

А Колесса з цього приводу зазначає: "Поступово назріває переакцентування поглядів щодо кореляції відносин померлих і живих: встановлюється розуміння взаємної залежності між живими і мертвими, що зрештою приводить до культу померлих з широко розвиненою і поминальною обрядністю. Збережені до сьогодні в побуті українців окремі ритуали вказують, що споконвіку в ставленні до покійників простежується стійка боротьба між страхом перед гнівом, помстою, незбагненою природою покійника і шанобливим ставленням, намаганням задобрити і долучити як помічника, опікуна у різних життєвих справах" [11: 8–82].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Культ мертвих – це пропедевтичний культ первісної людини, який сформувався на основі піклування про померлого родича, що дало поштовх для розвитку подальшої віри у вищі сили, а також віри в душу, чистих і нечистих покійників, подальшої їх міфологізації, демонізації та фольклоризації. В контексті формування уявлення про відмінність мертвих від живих, про душу і загробне життя виникає потреба взаємозв'язку із померлим, що

проявляється у піклуванні про нього, а також зворотня взаємодія, що полягає у очікуванні від померлого покровительства та захисту. На Поліссі до сьогодні зберігається самобутній обряд в контексті культу померлих – обряд Водіння Куста. Його зміст є результатом асимілювання культу померлих у інші похідні культу – наприклад, первтілення у живу людську сутність усіх померлих предків, які переродилися у рослинний сегмент: в контексті обряду головний персонаж, Куст, повністю одягнений у рослини. В контексті ритуальних дій простежується симбіоз культу, як об'єкту поклоніння, включаючи аспект потреби у жертві, адже фольклорна складова обряду висвітлює основні потреби померлих та їх важливу наявність у потойбічному бутті. Простежується також зворотній аспект відношення задобреного людиною культу, який у подальшому забезпечує своїх живих родичів достатками, родючістю ґрунту, плодючістю землі тощо. Це простежується в контексті ритуальних дій головного – прохання жертви у свого роду, офірна поведінка самого Куста, який розкидає зелень для блага людей, повністю простежуються мотиви метемпсихозу кризь аграрний культ. Він проходить щороку на Зелені свята у с. Сварицевичі Сарненського району Рівненської області – період Русалій, що в багатьох східно-європейських народів знаменується періодом заходів, приурочених поклонінню померлим і цим підкреслює збереження архаїчних сегментів релігійної свідомості мешканців Полісся, які потребують виявлення та аналізу в перспективі детальних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гримич М. Міфологізація померлих: русалки (за матеріалами Етнографічної комісії ВУАН). *Народна культура українців: життєвий цикл людини*. У 5-ти т. Т. 5: Старість. Смерть. Культура вшанування небіжчиків. Київ: "Дуліби", 2016. С. 373–377.
2. Гурбик А. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (власць, дворище, село, сяринна спілка). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. 319 с.
3. Дмитренко А. Збирання трав і архаїчні елементи світогляду поліщуків. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. № 11. С. 14–18.
4. Ebert M. Südrussland im Altertum. Bonn: K. Schroeder, 1921. 436 p.
5. Еліаде М. Міфи, сновидіння і містерії. Київ: Основи, 2001. 592 с.

6. Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. Іст.-реліг. моногр. Київ: АТ "Обереги", 1992. 424 с.
7. Indigenous festivity dedicated to the dead – intangible heritage – Culture Sector – UNESCO. ich.unesco.org. URL: <https://www.unesco.org/archives/multimedia/document-3743> (дата звернення: 04.09.2024).
8. Карась А. Мітологія як горизонт розуміння та її естетичне і соціально-політичне проявлення. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2019. Випуск 22. С. 12–32.
9. Кітова С. "Водіння Куста" на Поліссі. *Народна творчість та етнографія*. НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Міжнар. асоціація етнологів. Київ: Наукова думка, 1972. № 3. С. 67–73.
10. Ковальчук Н. Обряд "проводи русалок" на північному сході Правобережного Полісся (термінологія, структура, ареалогія). *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ: ІА НАН України, 2016. Вип. 3 (20). С. 197–202.
11. Колесса Ф. Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядності. *Записки НТШ*. 2001. Т. ССXLII. С. 7–86.
12. Комаров Д. Передача "Світ навиворіт". URL: <https://glamurchik.tochka.net/ua/267944-dmitriy-komarov-popal-v-drevnee-kitayskoe-plemya-myao-gde-nosyat-pariki-iz-voles-umershikh-predkov/> (дата звернення: 04.09.2024).
13. Літопис Руський за Іпатіївським списком. 1908. URL: <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat.htm>(дата звернення: 04.09.2024).
14. Матеріали експедиційних досліджень Рівненського фольклорно-етнографічного товариства по Договору з Управлінням у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС Рівненської облдержадміністрації № 1 / 29.06.98. Фонди Лабораторії поліського фольклору Етнокультурного центру Рівненського міського Палацу дітей та молоді.
15. Матеріали експедиційних досліджень робочої групи по складанню облікової карти "Традиція наряджання могильних хрестів на Рівненському Поліссі". № 4 від 28.03.23. Фонди архіву нематеріальної культурної спадщини Рівненської області КЗ "Рівненський обласний центр народної творчості" РОР.
16. Облікова карта елемента Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України Міністерства культури та інформаційної політики України "Традиція обряду "Водіння Куста" у с. Сварицевичі Дубровицького району". URL: <https://rocnt.com.ua/?p=1140> (дата звернення: 04.09.2024).
17. Предко О. Аграрні культи. *Велика українська енциклопедія*: [у 30 т.]. Київ: ДНУ "Енциклопедичне видавництво", 2016. С. 29.
18. Toynbee A. A Study of History. Vols. VII – X. London: Oxford University Press, 1987. 432 p.
19. Фройд З. По той бік принципу насолоди. Харків: Фоліо, 2019. 156 с.
20. Фройд З. Тотем і табу. Київ, 2023. 265 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Hrymych, M. (2016). Mifolohizatsiya pomerlykh: rusalky (za materialamy Etnohrafichnoyi komisiyi VUAN). [Mythology of the dead: mermaids (based on the materials of the Ethnographic Commission of the Ukrainian Academy of Sciences)]. *Narodna kul'tura ukrayintsv: zhyttyevyy tsykl lyudyny*. U 5-ty t. T. 5: Starist'. Smert'. Kul'tura vshanuvannya nebizhchykiv. Kyiv: "Duliby". S. 373–377 (in Ukrainian).
2. Hurbyk, A.(1998). Evolyutsiya sotsial'no-terytorial'nykh spil'not v seredn'ovichniy Ukrayini (vlast', dvoryshche, selo, syabrynna spilka). [Evolution of socio-territorial communities in medieval Ukraine (power, court, village, friendship union)]. Kyiv: In-istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny (in Ukrainian).

3. Dmytrenko, A. (2001). Zbyrannya trav i arkhayichni elementy svitohlyadu polishchukiv. [Gathering herbs and archaic elements of the Polish pike worldview]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*. № 11. S. 14–18 (in Ukrainian).
4. Ebert, M. (1921). Südrussland im Altertum. Bonn: K. Schroeder (in German).
5. Eliade, M. (2001). Mify, snydynniya i misteriyi. [Myths, dreams and mysteries] Kyiv: Osnovy (in Ukrainian).
6. Ilarion. (1992). Doxry`sty`yans`ki viruvannya ukrayins`kogo narodu. [Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people]. Ist.-relig. Monogr. Ky`yiv: AT "Oberegy`" (in Ukrainian).
7. Indigenous festivity dedicated to the dead – intangible heritage – Culture Sector – UNESCO. [ich.unesco.org](https://www.unesco.org/archives/multimedia/document-3743). URL: <https://www.unesco.org/archives/multimedia/document-3743> (last accessed: 04.09.2024) (in English.)
8. Karas', A. (2019). Mitolohiya yak horyzont rozumynnya ta yiyi estetychne i sotsial`no-politychne proyavlennya. [Mythology as a horizon of understanding and its aesthetic and socio-political manifestation]. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya filosofs'ki nauky*. Vypusk 22. S. 12–32 (in Ukrainian).
9. Kitova, S. (1972). "Vodinnya Kusta" na Polissi. ["Driving the Bush" in Polissia]. *Narodna tvorchist' ta etnohrafija*. NAN Ukrayiny, In-t mystetstvoznavstva, fol'klorystyky ta etnolohiyi im. M. T. Ryl's'koho, Mizhnar. asotsiatsiya etnolohiv. Kyiv: Naukova dumka. № 3. S. 67–73 (in Ukrainian).
10. Koval'chuk, N. (2016). Obryad "provody rusalok" na pivnichnomu skhodi Pravoberezhnoho Polissya (terminolohiya, struktura, arealohiya). [The rite of "mermaids' procession" in the northeast of the Right Bank Polissia (terminology, structure, areology)]. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny: Zb. nauk. pr.* Kyiv: IA NAN Ukrayiny. Vyp. 3 (20). S. 197–202 (in Ukrainian).
11. Kolessa, F. (2001). Viruvannya pro dushu y zahrobne zhyttya v ukrayins`kiy pokhoronnyy i pomynal`niy obryadnosti [Beliefs about the soul and the afterlife in Ukrainian funeral and memorial rites]. *Zapysky NTSH*. T. CCXLII. S. 7–86 (in Ukrainian).
12. Komarov, D. Peredacha "Svit navyvorit". [The program "The world inside out"]. URL: <https://glamurchik.tochka.net/ua/267944-dmitriy-komarov-popal-v-drevnee-kitayskoe-plemya-myao-gde-nosyat-pariki-iz-volos-umershikh-predkov/> (last accessed: 04.09.2024) (in Ukrainian).
13. Litopy`s Rus`ky`j za Ipatiyivs`ky`m spy`skom. [The Russian Chronicle according to the Ipatiev List] (1908). URL: <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat.htm> (last accessed: 04.09.2024) (in Ukrainian).
14. Materialy` ekspedy`cijny`x doslidzhen` Rivnens`kogo fol`klorno-etnografichnogo tovary`stva po Dogovoru z Upravlinnyam u spravax zaxy`stu naseleennya vid naslidkiv avariynina Chornoby`l`s`kij AES Rivnens`koyi obladerzhadministraciyi № 1 / 29.06.98. Fondy` Laboratoriyi polis`kogo fol`kloru Etnokul`turnogo centru Rivnens`kogo mis`kogo Palaczu ditej ta molodi. [Materials of expeditionary research of the Rivne Folklore and Ethnographic Society under the Agreement with the Department for Protection of the Population from the Consequences of the Chernobyl Nuclear Power Plant Accident of the Rivne Regional State Administration № 1 / 29.06.98. Funds of the Polissya Folklore Laboratory of the Ethno-Cultural Center of the Rivne City Palace of Children and Youth] (in Ukrainian).
15. Materialy` ekspedy`cijny`x doslidzhen` robochoyi grupy` po skladannyyu oblikovoyi karty` "Trady`ciya naryadzhannya mogy`l`ny`x xrestiv na Rivnens`komu Polissi". № 4 vid 28.03.23. Fondy` arxivu nematerial`noyi kul`turnoyi spadshhy`ny` Rivnens`koyi oblasti KZ "Rivnens`ky`j oblasny`j centr narodnoyi tvorchosti" ROR. [Materials of the expeditionary research of the working group on the compilation of the map "Tradition of decorating grave crosses in Rivne Polissya". № 4 of 28.03.23. Fonds of the archive of intangible cultural heritage of Rivne region of the Rivne Regional Center of Folk Art] (in Ukrainian).
16. Oblikova karta elementu Natsional`noho pereliku elementiv nematerial`noyi kul`turnoyi spadshchyny Ukrayiny Minvsterstva kul`tury ta informatsiynoi polityky

Ukrayiny "Tradyttsiya obryadu "Vodinnya Kusta" u s. Svarytsevychi Dubrovyts'koho rayonu". [Account card of the element of the National List of Elements of the Intangible Cultural Heritage of Ukraine of the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine "Tradition of the Vodinnia Kusta" ceremony in the village of Svarytsevichi of Dubrovytskyi district"]. URL: <https://rocnt.com.ua/?p=1140> (in Ukrainian).

17. Predko, O. (2016). Ahrarni kul'ty. [Agrarian cults]. *Velyka ukrajins'ka entsyklopediya*: [u 30 t.]. Kyiv: DNU "Entsyklopedychne vydavnytstvo". S. 29 (in Ukrainian).

18. Toynbee, A. (1987). *A Study of History*. Vols. VII – X. London Oxford University Press (in English).

19. Froyd, Z. (2019). Po toy bik pryntsyphu nasolody. [On the other side of the pleasure principle]. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).

20. Froyd, Z. (2023). Totem i tabu [Totem and taboo]. Kyiv (in Ukrainian).

Receive: September 08, 2024

Accepted: September 30, 2024